

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДВУХОБЪЕКТНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ СО ЗНАЧЕНИЕМ ОТНОШЕНИЯ

В. В. МАРШЕВСКАЯ¹⁾

¹⁾Гродненский государственный университет им. Янки Купалы,
ул. Э. Ожешко, 22, 230023, г. Гродно, Беларусь

Рассматриваются глагольные фразеологизмы современного белорусского языка с субкатегориальным значением отношения двухобъектной внешней направленности (на объект-лицо или на объект-предмет). Устанавливается, что при направленности действия (процесса) на объект-лицо фразеологизмы образуют пять семантических подгрупп (доминантное воздействие, вербальное воздействие, эмоциональное воздействие, содействие, контактирование) внутри семантической группы межличностных (социальных) отношений. Обосновывается мысль о том, что при направленности действия (процесса) на конкретный предмет фразеологизмы могут развивать новый смысл и соотноситься с семантической группой лично-предметных отношений или вовсе изменять свое субкатегориальное значение. Переходу фразеологизмов в субкатегорию состояния способствует актуализация контекстным окружением коннотативного макрокомпонента в структуре фразеологического значения. Фразеологизмы начинают функционировать в безличном употреблении с модальным значением необходимости или невозможности осуществления действия (процесса), что характерно для единиц субкатегории состояния. Полученные результаты могут использоваться в практике преподавания фразеологии в учреждениях высшего и общего среднего образования, а также в теории и практике фразеологии.

Ключевые слова: фразеология; белорусский язык; глагольные фразеологизмы; категориальное значение; субкатегориальное значение; межличностные отношения; лично-предметные отношения; двухобъектные фразеологизмы; семантический динамизм.

СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ДВУХАБ'ЕКТНЫХ ДЗЕЯСЛОЎНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ АДНОСІН

В. В. МАРШЭЎСКАЯ^{1*}

^{1*)}Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы,
вул. Э. Ажэшкі, 22, 230023, г. Гродна, Беларусь

Разглядаюцца дзеяслоўныя фразеалагізмы сучаснай беларускай мовы з субкатэгарыяльным значэннем адносін двухаб'ектнай знешняй накіраванасці (на аб'ект-асобу або на аб'ект-прадмет). Устанаўліваецца, што пры накіраванасці дзеяння (працэсу) на аб'ект-асобу фразеалагізмы ўтвараюць пяць семантычных падгруп (дамінантнае ўздзеянне, вербальнае ўздзеянне, эмацыянальнае стаўленне, садзейнічанне, наладжванне кантакту) унутры семантычнай групы міжасабовых (сацыяльных) адносін. Абгрунтоўваецца думка аб тым, што пры накіраванасці дзеяння (працэсу) на канкрэтны прадмет фразеалагізмы могуць развіваць новы сэнс і суадносіцца з семантычнай

Образец цитирования:

Маршэўская ВВ. Семантычныя асаблівасці двухаб'ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў са значэннем адносін. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2024;1: 70–75.
EDN: HSBQII

For citation:

Marsheuskaya VV. Semantic features of two-object verbal phraseological units with the meaning of the relation. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2024;1:70–75. Belarusian. EDN: HSBQII

Автор:

Валентина Васильевна Маршевская – кандидат филологических наук, доцент; доцент кафедры белорусской филологии филологического факультета.

Author:

Valiantsina V. Marsheuskaya, PhD (philology), docent; associate professor at the department of Belarusian philology, faculty of philology.
tina-2010@bk.ru

групай асабова-прадметных адносін або зусім змяняць сваё субкатэгарыяльнае значэнне. Пераходу фразеалагізмаў у субкатэгорыю стану спрыяе актуалізацыя кантэкставым акружэннем канататыўнага макракампанента ў структуры фразеалагічнага значэння. Фразеалагізмы пачынаюць функцыянаваць у безасабовым ужыванні з мадальным значэннем неабходнасці ці немагчымасці ажыццяўлення дзеяння (працэсу), што характэрна для адзінак субкатэгорыі стану. Атрыманыя вынікі могуць быць выкарыстаны ў практыцы выкладання фразеалогіі ва ўстановах вышэйшай і агульнай сярэдняй адукацыі, а таксама ў тэорыі і практыцы фразеаграфіі.

Ключавыя словы: фразеалогія; беларуская мова; дзеяслоўныя фразеалагізмы; катэгарыяльнае значэнне; субкатэгарыяльнае значэнне; міжасабовыя адносіны; асабова-прадметныя адносіны; двухаб'ектныя фразеалагізмы; семантычны дынамізм.

SEMANTIC FEATURES OF TWO-OBJECT VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE MEANING OF THE RELATION

V. V. MARSHEUSKAYA^a

^a*Yanka Kupala State University of Grodno,
22 Azheshka Street, Grodno 230023, Belarus*

In the article the author examines the verbal phraseological units of the modern Belarusian language with the semantic meaning of the relation of a two-object external orientation (to a human object or to a non-human object). The author has established that with the direction of the action (process) phraseological units form five semantic subgroups on the object-person (dominant influence, verbal influence, emotional influence, assistance, and contact) within the semantic group of interpersonal (social) relations. The author substantiates the idea that when an action (process) is directed at a specific subject, phraseological units can develop a new meaning and relate to the semantic group of personal-subject relations or completely change their subcategorical meaning. The transition of phraseological units into the subcategory of the state is facilitated by the actualisation of the connotative macro component in the structure of phraseological meaning by the contextual environment. Phraseological units begin to function in impersonal use with a modal meaning of the necessity or impossibility of carrying out an action (process), which is characteristic of the units of the subcategory of the state. The results obtained can be used in the practice of teaching phraseology in institutions of higher and general secondary education, as well as in the theory and practice of phraseography.

Keywords: phraseology; Belarusian language; verbal phraseological units; categorical meaning; subcategorical meaning; interpersonal relations; personal-subject relations; two-object phraseological units; semantic dynamism.

Уводзіны

А. С. Аксамітаў слушна сцвярджаў, што «...перад фразеалогіяй, як і лінгвістыкай наогул, стаіць задача распрацоўкі сваёй тэорыі, якая будзе адпавядаць яе асноўным навуковым прынцыпам. Для гэтага трэба дасканала апісаць і вывучыць увесь фразеалагічны матэрыял» [1, с. 66]. У беларускім мовазнаўстве існуюць разнастайныя класіфікацыі фразеалагічнага складу, найбольш вядомыя з якіх семантычная, граматычная, этымалагічная і ідэаграфічная. «Семантычная класіфікацыя – найважнейшая ў фразеалогіі, бо на яе аснове сістэматызуецца ўвесь фразеалагічны матэрыял, аб'ядноўваюцца ў фразеалагічны склад моўныя адзінкі з цэласным значэннем і пакідаюцца за межамі фразеалогіі ўстойлівыя словазлучэнні, пазбаўленыя семантычнай цэласнасці»¹.

Колькасць макракампанентаў структуры фразеалагічнага значэння лінгвістамі таксама вызначаецца па-рознаму, тым не менш большасцю навукоўцаў у структуры фразеалагічнага значэння выдзяляюцца дэнататыўны, сігніфікатыўны, канататыўны і этнакультурны кампаненты. На думку Н. М. Кірылавай, фразеалагічная адзінка мае два дэнататы: першы ляжыць у сферы прадметных адносін рэчаіснасці (дэнатат-1), другі – у сферы псіхічных паняццяў (дэнатат-2). У фразеалагізме часта адбываецца іх сумяшчэнне [2]. А. С. Аксамітаў заўважыў, што «ў адрозненне ад слова, якое адлюстроўвае паняцце аб асобнай, ізаляванай з'яве, фразеалагізм адлюстроўвае паняцце аб канкрэтнай і абагульненай сітуацыі» [1, с. 30]. Дэнататыўны кампанент выдзяляецца на аснове сігніфікатыўнага і суадносіць фразеалагічную адзінку з аб'ектамі рэчаіснасці. Сігніфікатыўны кампанент выражае абагульнена-паняццёвы змест, ствараючы вобразнасць значэння. А. М. Чапасава заўважыла, што дэнататыўны і сігніфікатыўны кампаненты, узаемадзейнічаючы, утвараюць цэласны прадметна-лагічны змест фразеалагізмаў, які ўяўляе

¹Ленешаў І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. Мінск : Выш. шк., 1998. С. 51.

сабой іерархію сем – групавых, субкатэгарыяльных, катэгарыяльных; яны складаюць намінацыйную частку значэння². Коротка акрэслім сутнасць гэтых паняццяў.

Катэгарыяльная сема – гэта найбольш агульнае значэнне, уласцівае цэламу семантыка-граматычнаму разраду фразеалагізмаў. Субкатэгарыяльнае значэнне ўяўляе сабой менш агульнае і больш канкрэтнае, у параўнанні з катэгарыяльным, значэнне, якое аб’ядноўвае фразеалагізмы ў семантычныя субкатэгорыі ўнутры семантыка-граматычнага разраду. Групавое значэнне ўласціва фразеалагізмам адной фразеасемантычнай групы. Падгрупавое значэнне характэрна для фразеалагізмаў агульнай фразеасемантычнай падгрупы. Індывідуальнае значэнне мае мінімальную ступень абстракцыі, яно прыналежыць кожнаму фразеалагізму паасобку. Такая шматступеньчатая семантычная структура дэнацыйна-сігніфікацыйнага макракампанента фразеалагічнага значэння дзеяслоўных фразеалагізмаў заснавана на метады кампанентнага аналізу. Яна вызначаецца тым, што прадметна-лагічнае значэнне фразеалагізмаў разглядаецца як складаны комплекс семантычных элементаў (сем), на аснове якіх фразеалагізмы могуць аб’ядноўвацца або адмяжоўвацца адзін ад аднаго.

Канататывы элемент ахоплівае экспрэсіўна-стылістычныя, вобразна-экспрэсіўныя, эмацыянальныя і ацэначныя магчымасці фразеалагізма. Ён дазваляе перадаваць адносіны чалавека да пэўнай з’явы, прадмета, сітуацыі і г. д. Этнакультурны кампанент звязаны з асаблівасцямі адлюстравання ў фразеалагізмах нацыянальнай культуры.

Даследаванне прысвечана разгляду прадметна-лагічнага зместу (дэнацыйна-сігніфікацыйнага макракампанента структуры фразеалагічнага значэння) дзеяслоўных фразеалагізмаў. Субкатэгарыяльныя значэнні дзеяслоўных фразеалагізмаў сучаснай беларускай мовы дэтальна разглядаюцца ў працах [3; 4]. Мэта даследавання, вынікі якога пададзены ў прапанаваным артыкуле, заключаецца ў доказе гіпотэзы аб тым, што дзеяслоўныя фразеалагізмы з субкатэгарыяльным значэннем адносіны ў залежнасці ад правай (знешняй) спалучальнасці з аб’ектам са значэннем асобы ці адушаўленага прадмета або са значэннем канкрэтнага ці абстрактнага прадмета могуць развіваць новы сэнс і ўключацца ў розныя семантычныя групы ў межах субкатэгорыі адносіны або цалкам змяняць сваё субкатэгарыяльнае значэнне.

Для дасягнення мэты вырашаліся наступныя задачы:

- характарыстыка спецыфікі аб’ектнага (знешняга) акружэння двухаб’ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносіны;
- апісанне іх найбольш прадстаўленых семантычных падгруп;
- выяўленне моўных фактараў, якія спрыяюць развіццю колькасных і якасных змен семантычнай структуры дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносіны.

Выяўленне патэнцыяльных значэнняў дзеяслоўных фразеалагізмаў двухаб’ектнай (знешняй) накіраванасці, якія сталі моўным фактам, але не знайшлі адлюстравання ў фразеаграфічных працах, праводзіцца ў беларускім мовазнаўстве ўпершыню, што і вызначае яго навуковую навізну.

Тэарэтычныя асновы, крыніцы і метады даследавання

Пад паняццем «фразеалагізм» у прапанаваным даследаванні разумеюць устойлівую, узнаўляльную, не менш як двухкампанентную моўную адзінку, «якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў (калі іх разглядаць на ўзроўні слоў)»³, пад тэрмінам «дзеяслоўныя фразеалагізмы» (услед за І. Я. Лепешавым) – фразеалагізмы, якія абазначаюць дзеянне і выражаюць яго ў катэгорыях трывання, часу, ладу, а таксама роду (у формах прошлага часу і ўмоўнага ладу). «Катэгарыяльнае значэнне амаль усіх дзеяслоўных фразеалагізмаў выяўляецца семантычным, марфалагічным і сінтаксічным крытэрыямі. Так, фразеалагізм *даваць у хамут* належыць да дзеяслоўных таму, што, па-першае, ён абазначае дзеянне, якое перадаецца дзеяслоўным словазлучэннем ‘рашуча не пагаджацца, упарціцца’, па-другое, граматычным цэнтрам фразеалагізма з’яўляецца дзеяслоўны кампанент, які выступае носьбітам формаў трывання (*даваць у хамут – даць у хамут*), часу (*даю, даваў, дам і інш.*), асобы (*даю, даеш, дае і г. д.*), ладу (*давай, даў бы і інш.*), ліку (*дам, дадзім і г. д.*), роду (*даў, дала, даў бы і інш.*), па-трэцяе, гэты выраз выконвае сінтаксічную функцыю выказніка»⁴. Каля 200 дзеяслоўных фразеалагізмаў маюць нетыповую для іх структуру: у сваім кампанентным складзе не ўтрымліваюць кампанента-дзеяслова, які з’яўляўся б носьбітам катэгорыі трывання, часу, асобы, ліку. Пераважная большасць іх застылі ў структурных мадэлях словазлучэнняў прыназоўніка з назоўнікам ва ўскосным склоне (*у кусты* ‘ухіляцца ад непасрэднага ўдзелу ў чым-н., ад адказнасці за што-н.’), часціц *не* (*ні, ані*) з назоўнікам (*ні мур-мур* ‘абсалютна нічога не гаварыць, не раскажваць каму-н.’), назоўнікаў

²Чепасова А. М. Семантико-грамматические классы русских фразеологизмов : учеб. пособие / под ред. И. Н. Кайгородова. Челябинск : Изд-во Челяб. гос. пед. ун-та, 2006. 144 с.

³Лепешаў І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. С. 5.

⁴Там жа. С. 118.

таўталагічнага характару (*тут як тут* ‘адразу, раптоўна з’явіўся, аказаўся’) або назоўнікаў, звязаных унутранай рыфмай (*лахі пад пахі* ‘схапіць з сабой свае манаткі’). Прыналежнасць такіх адзінак да разраду дзеяслоўных вызначаецца пераважна з дапамогай семантычнага і сінтаксічнага крытэрыяў [5].

Паняцце «адносіны» шырока вывучалася ў філасофіі, сацыялогіі, псіхалогіі, антрапалогіі. Ва ўласна лінгвістычным аспекце катэгорыю адносін аналізавалі Р. М. Гайсіна і яе калегі [6], А. М. Чапасова⁵, В. А. Лебядзінская⁶, І. Г. Казарчук [7], А. А. Сакалова⁷, А. С. Аксамітаў [1], А. С. Буцько⁸ і інш. Услед за фразеалагамі паняцце «адносіны» трактуецца намі як працэс узаемадзеяння паміж адушаўлёнымі ці неадушаўлёнымі суб’ектамі і аб’ектамі, якія з’яўляюцца членамі гэтых адносін. Для рэалізацыі значэння адносін неабходны тры складнікі: наяўнасць значэння адносін паміж кім-небудзь або чым-небудзь у прыватным значэнні фразеалагізма, левы член адносін (звычайна дзейнік) і правы член адносін (звычайна дапаўненне).

Аб’ектам прапанаванага даследавання былі абраны дзеяслоўныя фразеалагізмы з субкатэгарыяльным значэннем адносін двухаб’ектнай (знешняй) накіраванасці. Апісанне фразеалагізмаў ажыццяўлялася з улікам звестак, прыведзеных у нарматыўным тлумачальным слоўніку фразеалагізмаў І. Я. Лепешава, семантычныя падгрупы выдзяляліся на аснове пяці (і больш) адназначных дзеяслоўных фразеалагізмаў (у якасці прыкладаў мы выкарыстоўвалі два або тры выразы, у неабходных выпадках – кантэксты ўжыванняў).

Асноўны метада, які прымяняўся ў даследаванні, – метада кампанентнага аналізу. Акрамя таго, выкарыстоўваліся апісальны, параўнальна-супастаўляльны і аналітычны метады.

Вынікі і іх абмеркаванне

Суб’ектам (левай спалучальнасцю) двухаб’ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносін выступае дзейнік са значэннем асобы ці сукупнасці асоб або граматычна неадушаўлены назоўнік, які ў сваёй семантычнай структуры ўтрымлівае сему адушаўлёнасці: *паказваць пальцам* (на каго, на што) ‘адкрыта, публічна асуджаць, ганіць каго-н., што-н.’ (*Рэдакцыі кажуць, што Саюздрук вінават, а Саюздрук на выдавецкі кнігагандаль пальцам паказвае*⁹ (СФ-2, с. 161)). У якасці аб’екта (правай знешняй спалучальнасці) можа выступаць назоўнік (звычайна дапаўненне) са значэннем асобы ці адушаўлёнага прадмета або са значэннем канкрэтнага ці абстрактнага прадмета, а таксама граматычна неадушаўлены назоўнік, які ў сваёй семантычнай структуры ўтрымлівае сему адушаўлёнасці (*школа, завод, калгас, кнігагандаль, установа*): *паварочваць тварам* (каго, што да чаго) ‘примушаць каго-н., што-н. праявіць увагу, цікавасць да чаго-н.’ (*Блізнюк спачатку сумеўся: такі вэрхал на яго паперцы? Прызнацца, чакаў меншага: каб ягадскую школу павярнулі тварам да калгаса. І больш нічога* (СФ-2, с. 125)).

Адназначныя двухаб’ектныя дзеяслоўныя фразеалагізмы сваімі індывідуальнымі, прыватнымі значэннямі суадносяцца з пяццю семантычнымі падгрупамі:

1) падгрупай са значэннем дамінантнага ўздзеяння (примушаць, падпарадкоўваць, ствараць неспрыяльнае становішча) (*наступаць на горла (на глотку)* (каму, чаму), *надзяваць аброць* (на каго, на што));

2) падгрупай са значэннем вербальнага ўздзеяння (асуджаць, зневажаць, высмейваць) (*тыкаць (тыцкаць) пальцам (-амі)* (на каго, на што), *абліваць гразю (брудам, памоямі)* (каго, што), *падымаць на смех* (каго, што)). Дыферэнцыяльнай прыкметай, якая дазваляе адмежваць фразеалагізмы са значэннем вербальных адносін (вербальнага ўздзеяння) ад фразеалагізмаў са значэннем маўленчай дзейнасці, можа служыць адсутнасць аб’ектнай (знешняй) накіраванасці на асобу ў апошніх. У вельмі рэдкіх выпадках фразеалагізмы са значэннем маўленчай дзейнасці маюць аб’ектную накіраванасць, іх аб’ектам выступаюць абстрактныя назоўнікі (як прадмет (тэма) маўлення): *высмоктваць з пальца* (што) ‘гаварыць, сцвярджаць што-н. без належных падстаў, выдумваць’, *трымаць пры сабе* (што) ‘не выказваць уголас, публічна (сваіх думак, поглядаў і пад.)’ (*Маці здавалася больш засяроджанай, спакойнай, свае пачуцці і думкі трымала пры сабе* (СФ-2, с. 531));

3) падгрупай са значэннем эмацыянальнага стаўлення (з пагардай, незадавальненнем, павагай, аднабакова) (<і, ні> *у грош не ставіць* (каго, што), *пляваць хачу (хацеў)* (на каго, на што), *глядзець коса* (на каго, на што), *глядзець са сваёй званіцы* (на каго, на што), *аддаваць належнае* (каму, чаму));

4) падгрупай са значэннем садзейнічання (дапамогі, абароны) (*браць пад крыло* (каго, што), *стаяць гарой* (за каго, за што) ‘акружаць увагай, клопатамі, заступацца за каго-н., што-н.’ ([*Ракітны:*] *У калектыве*

⁵Чапасова А. М. Семантические и грамматические свойства фразеологизмов : учеб. пособие. Челябинск : Изд-во Челябин. гос. пед. ин-та, 1983. 92 с.

⁶Лебединская В. А. Процессуальные фразеологизмы современного русского языка : учеб. пособие. Челябинск : Изд-во Челябин. гос. пед. ин-та, 1987. 80 с.

⁷Соколова А. А. Процессуальные фразеологизмы субкатегории отношения в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Челябинск, 2004. 19 с.

⁸Буцько А. С. Фразеасемантычнае поле «адносіны паміж людзьмі» ў беларускай і французскай мовах : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.20. Мінск, 2020. 28 с.

⁹Тут і далей паўтлусты курсіў у цытатах наш. – В. М.

ён карыстаецца вялікім аўтарытэтам. І калі што, мы за яго **гарой станем**, не дапусцім, каб ганьбілі яго добрае імя (СФ-2, с. 456); Мы скромна зашыліся ў нашы каюты, і тут надыйшоў мемуарны настрой – пра ўсё ўспаміналі, спрачаліся люта, за нейкую справу **стаялі гарой** (СФ-2, с. 456)). Фразеалагізмам гэтай падгрупы фармальна блізкія выразы субкатэгорыі стану са значэннем мужных паводзін [8]. Нагадаем, што для рэалізацыі значэння адносінаў неабходны тры складнікі: наяўнасць значэння адносінаў паміж кім-небудзь або чым-небудзь у прыватным значэнні фразеалагізма, левы член адносінаў (звычайна дзейнік) і правы член адносінаў (звычайна дапаўненне). У прыватным жа значэнні, напрыклад, фразеалагізма *змываць крывёй (кроўю)* (што) ‘пазбаўляцца ад чаго-н. ганебнага цаной жыцця’ адсутнічае сема адносінаў паміж кім-небудзь або чым-небудзь: [Васіліса:] Віну **крывёю змыў** ён... Ранен ён, Васіль. Не шкадаваў ні сіл ён, ні жыцця... Даруй (СФ-1, с. 503);

5) падгрупай са значэннем наладжвання кантакту (устаўляцца, трымаць, спыняць кантакт) (*звяртаць увагу* (на каго, на што), *браць на вока* (каго, што), *абыходзіць за вярсту* (за сем, сто вёрст) (каго, што), *выкрэсліваць з памяці* (каго, што)).

У некаторых фразеалагізмах пры накіраванасці працэсу на аб’ект – неадусаўлёны назоўнік развіваецца новы сэнс: *станавіцца на дарозе* (чыёй, каму, чаму) ‘знарок перашкаджаць каму-н., чаму-н. (звычайна ў дасягненні якой-н. мэты)’ (*Пазней ні мы не даруем сабе гэтага, ні нам не даруюць... Не нам на іх дарозе станавіцца* (СФ-2, с. 449)) // ‘спыняць, не даваць магчымасці развівацца’¹⁰ (*Усё жыццё будзе грызці сумленне і шчымець душа, што не здолеў перашкодзіць, **стаць на дарозе** такому нечуванаму злу і міжвольна нанёс цяжкую душэўную траўму вельмі блізкаму чалавеку* (СФ-2, с. 449)), класі на <абедзве> *лапаткі* (каго, што) ‘перамагаць у якой-н. справе’ (*Учора [камбайнер] Лёнька, нарэшце, **наклаў** Рабчанку на абедзве лапаткі, перагнаў на пяць гектараў* (СФ-1, с. 582)) // ‘падпарадкоўваць, знішчаць што-н.’ (*Сапраўды, ствараецца ўражанне, што нафтавыя манapolіі задумалі **накласці на лапаткі** эканоміку ўсёй краіны, каб дагadzіць сваім амбіцыям і прагным жаданням* (СФ-1, с. 582)).

Кантэксты ўжывання фразеалагізмаў паказваюць, што ў структуры фразеалагічнага значэння выразы *падбіраць ключык (ключы)* (да каго, да чаго), *выкідаць з галавы (з памяці)* (каго, што), *перакрываць кісларод* (каму, чаму) актуалізуецца канататыўная сема мадальнасці неабходнасці ці немагчымасці (*трэба, нельга, немагчыма*), яны пачынаюць выкарыстоўвацца ў нетыповай (для фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносінаў) функцыі галоўнага члена безасабовага сказа ці дапаўнення (у інфінітыўнай форме) і рэалізоўваць субкатэгарыяльнае значэнне стану. Пададзім кантэксты ўжывання выразу *падбіраць ключык (ключы)* (да каго, да чаго): [Андрэй:] Цяпер некаторым клопат, да новага сакратара **ключык падбіраць** трэба. Новыя сцежкі пратоптваць (СФ-2, с. 133); Вучыцеся, Аляксей Васільевіч, чытаць дзіцячыя душы, **падбіраць ключык** да іх сэрцаў і розумаў (СФ-2, с. 133); Людзей у вас будзе мала, пакуль што ўсяго тры чалавекі там, вы чацвёрты. Людзі своеасаблівыя. Да кожнага трэба **падабраць ключык** (СФ-2, с. 133). Актуалізацыя канататыўнай семы мадальнасці ўзмацняецца ў парадах, настаўленнях, непрыманнях ці прамой крытыцы заганага ўздзеяння ці стаўлення: *валіць у адну кучу* (каго, што) ‘змешваць неаднолькавыя прадметы, з’явы, не бачачы розніцы паміж імі’ (*Трэба адрозніваць адно адмоўнае ад другога і не **валіць у адну кучу** людзей* (СФ-1, с. 172)), *мераць на адзін капыл* (каго, што) ‘меркаваць пра каго-н., што-н. зусім аднолькава, не ўлічваючы індывідуальных асаблівасцей’ ([Няслаўскі:] *Дык вось, я ведаю, што вы рабочыя. Але бачыце, нельга ўсіх рабочых **мераць на адзін капыл*** (СФ-2, с. 30)).

Развіццё новага сэнсу можа адбывацца і ў мнагазначных двухаб’ектных дзеяслоўных фразеалагізмах. Напрыклад, двухзначны фразеалагізм *даваць рады* ў першым сваім значэнні рэалізуе тры сэнсы: пры накіраванасці працэсу на асобу – міжасабовыя адносіны спаборніцтва (‘адольваць, перамагаць каго-н.’) (*Калі пастухі пачыналі дужацца, Станкевічаў парабак **даваў рады** нават пераросткам* (СФ-1, с. 351)), а на адушаўлены прадмет (*жывёлы, птушкі*) – асабова-прадметныя адносіны (‘спраўляцца з кім-н.’) (*Конь у хамуце ніколі не хадзіў. Нокалі, тпрукалі на ўсё поле і не маглі **рады даць*** (СФ-1, с. 351)). Пры накіраванасці працэсу на канкрэтны прадмет (*капуста, трава з цыбуляй*) у фразеалагізме пачынае развівацца новы сэнс (// (чаму) ‘з ахвотай з’есці што-н., управіцца з чым-н.’), што дазваляе суадносіць выраз з субкатэгорыяй дзейнасці (семантычнай падгрупай канкрэтных дзеянняў, звязаных з задавальненнем фізіялагічных запатрабаванняў, семантычнай групы канкрэтнай дзейнасці): *Кажучы на сакрэту, дзед Астап сапраўды толькі-толькі папалуднаваў, **даў рады** і капусце, і нейкай яшчэ там траве з цыбуляй* (СФ-1, с. 351).

У лінгвістыцы з’ява развіцця новага сэнсу атрымала назву «семантычны дынамізм». Навукоўцы адзначаюць, што семантычны дынамізм выражаецца перш за ўсё ў дэактуалізацыі ядзернай семы асноўнага значэння і актуалізацыі перыферыяльных сем, гэта паступова прыводзіць да ўзнікнення новага значэння. На думку А. В. Радчанка, «...дынамізм фразеалагічнай адзінкі не звязаны з абагачэннем мовы. Ён рэалізуецца ў лінейным руху дынамічнай раўнавагі адзінкі, захаванні яе семантычнай і граматычнай

¹⁰Патэнцыяльныя значэнні фразеалагізма тут і далей падаюцца пасля ўмоўнага знака //.

тоеснасці»¹¹ (пераклад наш. – В. М.). Моўныя факты семантычнага дынамізму дзеяслоўных фразеалагізмаў знаходзяць сваё адлюстраванне ў фразеаграфічных працах: *гнуць <сваю> спіну (горб)* ('1. Выконваць цяжкую работу; мардаваць сябе працай' // (над чым) 'многа і цяжка працаваць, мардавацца над чым-н.') (СФ-1, с. 113).

Заклучэнне

Для рэалізацыі фразеалагізмамі субкатэгарыяльнага значэння адносін неабходны тры складнікі: наяўнасць значэння адносін паміж кім-небудзь або чым-небудзь у прыватным значэнні фразеалагізма, левы член адносін (звычайна дзейнік) і правы член адносін (звычайна дапаўненне). Аб'ектам (правай знешняй спалучальнасцю) двухаб'ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносін выступае назоўнік са значэннем асобы ці адушаўленага прадмета або са значэннем канкрэтнага ці абстрактнага прадмета, а таксама граматычна неадушаўлены назоўнік, які ў сваёй семантычнай структуры ўтрымлівае сему адушаўленасці. Сваімі прыватнымі, індывідуальнымі значэннямі выразы суадносяцца з пяццю семантычнымі падгрупамі, а менавіта са значэннямі дамінантага ўздзеяння, вербальнага ўздзеяння, эмацыянальнага стаўлення, садзейнічання, наладжвання кантакту. Пры накіраванасці працэсу на асобу або на граматычна неадушаўлены назоўнік, які ў сваёй семантычнай структуры ўтрымлівае сему адушаўленасці, фразеалагізмы рэалізуюць міжасабовыя (сацыяльныя) адносіны, пры накіраванасці працэсу на неадушаўлены прадмет – асабова-прадметныя адносіны. У структуры фразеалагічнага значэння некаторых дзеяслоўных фразеалагізмаў актуалізуецца канататыўная сема (мадальнасць неабходнасці або немагчымасці), выразы пачынаюць функцыянаваць у безасабовым ужыванні, ступень актыўнасці працякання дзеяння (працэсу) значна змяншаецца, што суадносіць адзінкі з субкатэгорыяў стану.

Скарачэнні

СФ-1 – *Ленішаў І. Я.* Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы : у 2 т. Т. 1. А – Л. Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. 672 с. ; **СФ-2** – *Ленішаў І. Я.* Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы : у 2 т. Т. 2. М – Я. Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. 704 с.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Аксамітаў АС. *Беларуская фразеалогія*. Мінск: Вышэйшая школа; 1978. 224 с.
2. Кириллова НН. О денотате фразеологической семантики. *Вопросы языкознания*. 1986;1:82–90.
3. Маршэўская ВВ. Субкатэгарыяльнае значэнне дзеяслоўных фразеалагізмаў. *Беларуская мова і літаратура*. 2022;8:51–55.
4. Маршэўская ВВ. Дзеяслоўныя фразеалагізмы са значэннем міжасабовых адносін. *Роднае слова*. 2022;8:71–74.
5. Маршэўская ВВ. Сінтаксічнае функцыянаванне дзеяслоўных фразеалагізмаў з нетыповай структурай. *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук*. 2021;66(4):443–449. DOI: 10.29235/2524-2369-2021-66-4-443-449.
6. Гайсіна РМ, Захарова ІА, Иванова ЛА, Родионова АЕ, Самохина ЛА. *Категория отношения в языке*. Гайсіна РМ, редактор. Уфа: Башкирский государственный университет; 1997. 173 с. EDN: VYHTZD.
7. Казачук ИГ. *Процессуальные фразеологизмы русского языка (категории бытия и отношения)*. Челябинск: Челябинский государственный педагогический университет; 2004. 310 с. EDN: WIYLLD.
8. Маршэўская ВВ. Особенности семантической структуры глагольных фразеологизмов белорусского языка со значением состояния. *Тульский научный вестник. Серия: История. Языкознание*. 2023;2:115–117. DOI: 10.22405/2712-8407-2023-2-115-127.

References

1. Aksamitaw AS. *Belaruskaja frazealogija* [Belarusian phraseology]. Minsk: Vyshhejschaja shkola; 1978. 224 p. Belarusian.
2. Kirillova NN. On the denotate of phraseological semantics. *Voprosy jazykoznanija*. 1986;1:82–90. Russian.
3. Marsheuskaya VV. [Subcategorical meaning of verbal phraseological units]. *Belaruskaja mova i litaratura*. 2022;8:51–55. Belarusian.
4. Marsheuskaya VV. [Verbal phraseological units with the meaning of interpersonal links relations]. *Rodnae slova*. 2022;8:71–74. Belarusian.
5. Marsheuskaya VV. Syntactic functioning of verbal phraseological units with atypical structure. *Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*. 2021;66(4):443–449. Belarusian. DOI: 10.29235/2524-2369-2021-66-4-443-449.
6. Gaisina RM, Zakharova IA, Ivanova LA, Rodionova AE, Samokhina LA. *Kategoriya otnosheniya v yazyke* [The category of relations in language]. Gaisina RM, editor. Ufa: Bashkirskii gosudarstvennyi universitet; 1997. 173 p. Russian. EDN: VYHTZD.
7. Kazachuk IG. *Protsessual'nye frazeologizmy russkogo yazyka (kategorii bytiya i otnosheniya)* [Procedural phraseological units of the Russian language (categories of being and relations)]. Chelyabinsk: Chelyabinskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet; 2004. 310 p. Russian. EDN: WIYLLD.
8. Marsheuskaya VV. Features of the semantic structure of verbal phraseological units of the Belarusian language with the meaning of the state. *Tula Scientific Bulletin. History. Linguistics*. 2023;2:115–127. Russian. DOI: 10.22405/2712-8407-2023-2-115-127.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 15.01.2024.
Received by editorial board 15.01.2024.

¹¹Радченко Е. В. Динамизм в сфере формы и значения фразеологизмов с функционирующими морфологическими категориями : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. Челябинск, 2010. С. 7.